УДК 930(477)"1907/1915":316.334.55](045)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-57-67

Destabilization of the Peasant Community during the years of Stolypin's agrarian reforms: a microhistorical overview

Tetiana V. Kuznets
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9282-110X
WOS Researcher ID: ID – G-5657-2019

Abstract.

*The **objective of the article** is to analyze the information found in the Ukrainian newspaper "Rada" regarding the resettlement and forced eviction of peasants from settlements in Uman County during the implementation of P. A. Stolypin's reform. This information sheds light on demographic changes and the moral values of peasant communities (rural communities). The **research methodology** combines general scientific, specialized historical, and interdisciplinary methods and tools of scientific analysis. The **scientific novelty** lies in the use of microhistorical approaches to expand anthropocentrism in the discussed topic, which may be considered well-studied when it comes to resettlement policy in the years 1906 – 1912. As for the issue of forced eviction by the decision of the rural community, the material presented in the article could serve as the starting point for a comprehensive study of this segment of peasant self-government activity. An element of novelty is the introduction of information into scientific circulation that complements local history and ethnographic studies. **Conclusions.** Between 1907 and 1912, the Ukrainian newspaper "Rada" published more than thirty notes about migration and forced evictions from rural communities in just one Uman County of the Kyiv Governorate. Systematizing such information personalizes the migration of Ukrainian peasantry during the Stolypin agrarian reforms, detailing general perceptions of resettlement policy, and revealing the risks and difficulties faced by the most active peasantry, which sought a better life but often fell victim to various fraudsters and the imperial authorities due to their naivety, trustfulness, and illiteracy. Systematization of information about forced evictions from rural communities by the decision of the rural community provided the opportunity to identify the reasons and mechanisms for such punishment. The reasons for eviction and the number sentenced to expulsion indicate the presence of crisis phenomena in the peasant society. The government's desire to resettle the most active peasants to remote regions of the empire and the spread of the practice of cleansing rural communities of politically undesirable and socially problematic elements did not yield the expected results: the subjugation and pacification of the peasantry.*

Keywords: *peasant community, rural community, peasant migration, forced eviction from villages, P. A. Stolypin's reform, Ukrainian newspaper "Rada".*

Дестабілізація селянської общини (сільської громади) в роки столипінських аграрних перетворень: мікроісторичний зріз

Тетяна Кузнець
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9282-110X
WOS Researcher ID: ID – G-5657-2019

Анотація.

***Метою статті є** аналіз виявленої в українській газеті «Рада» інформації про переселення та примусове виселення селян з населених пунктів Уманського повіту в роки реалізації реформи П. А. Столипіна, яка свідчить про демографічні зміни та моральні устої селянських общин (сільських громад). **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів та інструментів наукового аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що використані можливості мікроісторичного підходу для розширення антропоцентризму у висвітлені теми, яка може вважатися вивченою коли йдеться про переселенську політику у 1906 – 1912 роках. Що ж до проблеми примусового виселення за рішенням сільської громади, то викладений у статті*

матеріал може стати початком комплексного дослідження цього сегменту діяльності селянського самоврядування. Елементом новизни є введення до наукового обігу інформації, яка доповнює локальну історію та краєзнавчі студії. ***Висновки.*** *В українській газеті «Рада» за 1907 – 1912 роки опубліковано більше тридцяти заміток про переселенський рух та примусове виселення з сільських громад тільки одного Уманського повіту Київської губернії. Систематизація такої інформації персоніфікує міграцію українського селянства у роки столипінських аграрних перетворень, деталізує загальні уявлення про умови переселенської політики, показує ризики і труднощі найбільш активного селянства, яке прагнуло до кращого життя, але через свою наївність, довірливість, безграмотність ставало жертвою як різного роду шахраїв, так і імперської влади в цілому. Систематизація інформації про примусове виселення з сільської общини за рішенням сільської громади дала можливість визначити причини та механізм здійснення такого покарання. Причини виселення та кількість приговорених до вислання свідчать про наявність кризових явищ в селянському соціумі. І прагнення влади переселити найбільш активних селян у віддалені регіони імперії та поширення практики очищення сільських громад від асоціальних та неблагополучних у політичному відношенні елементів не давали очікуваних результатів: упокорення та умиротворення селянства.*

Ключові слова: *селянська община, сільська громада, переселення селян, примусове виселення з села, реформа П. А. Столипіна, українська газета «Рада».*

Постановка проблеми. На хвилі наукового інтересу до аграрної реформи, адміністративно-територіальних перетворень в Україні і з огляду на наявність негативних проявів в суспільній моралі, цілком умотивованим є звернення до історичного досвіду функціонування громади (сільської общини), яка виконувала адміністративно-регуляторну, соціально-управлінську, господарську, фінансово-податкову, правотворчу, судову, представницьку, соціального призріння, соціалізуючу функції упродовж XIX – початку XX ст. На початку XX ст., у зв'язку з столипінськими аграрними перетвореннями, вона зазнавала суттєвих змін, але деякі свої функції продовжувала виконувати аж до революційних суспільних змін 1917 – 1920 років, коли основні виробники – селяни – остаточно втратили право на землю, а у суспільній свідомості укорінилися викривлені і сфальсифіковані норми співжиття. Стабільність селянської общини (громади) змінювалася у зв'язку з міграцією селян (переселення і повернення частини переселенців – авт.) та примусовим виселенням антисоціальних елементів, які часто поверталися і ще більше будоражили сільську общину. Ці питання викликали суспільну зацікавленість, так як знаходили відображення і на сторінках газет. Щоденна українська громадсько-політична і культурно-просвітницька газета «Рада», яка під назвами «Громадська думка» (1906 р.), «Рада» (1906 – 1914 рр.), «Нова Рада» (1917 – 1919 рр.) виходила в Києві, опублікувала багато інформації про переселенський рух селян та примусове виселення з українських сіл «порочних» селян. З 1907 до 1912 року тільки по Уманському повітові газета містила 34 публікації про переселення та виселення селян. Мікроісторичний підхід уможливлює виявлення та систематизацію інформації, яка дає можливість зробити цікаві висновки.

Аналіз джерел та основних досліджень. Джерелом для підготовки цієї наукової розвідки була українська газета «Рада», на сторінках якої публікувалась різноманітна інформація політичного, соціально-економічного та культурно-духовного характеру. Щодо наукових досліджень, то варто зазначити, що тема переселення українських селян в роки столипінських аграрних перетворень є достатньо вивченою. Наукові публікації В. С. Шандри про чинники та наслідки переселення українських селян до Сибіру у 1861 – 1917 роках (Шандра, 2011, с. 228 – 242), І. В. Швець про нормативно-правове врегулювання переселень до Сибіру висвітлюють цю тему з урахуванням попереднього досвіду її вивчення та в руслі сучасного методологічного інструментарію (Швець, 2020, с. 111 – 117).

Щодо історії селянської общини (сільської громади), то класична монографія П. М. Зирянова «Селянська община Європейської росії 1907 – 1914 рр.», у якій він вперше в історіографії акцентував увагу не на проблемах реформування аграрних відносин, а на процесах в сільській общині в період реалізації реформи П. А. Столипіна (Зырянов, 1992), доповнюється сучасними дослідниками. В. О. Куліков узагальнив відомості про селянську общину в Харківській губернії другої половини XIX – початку XX ст. Він акцентує увагу на тому, що між поняттями «сільська громада» і «селянська община» є певна різниця: община була лише земельним союзом, а сільська громада відала справами по рядуванню сільськими жителями-селянами, тобто вона виступала як адміністративна одиниця. Але так як межі сільської громади і поземельної общини співпадали, то можна послуговуватись терміном «сільська община». Вона мала дві основні функції – господарську й адміністративну: перша полягала у заходах по розподілу та експлуатації землі, а друга – передбачала виконання фіскальних та поліцейських функцій, серед яких було рішення про усунення з громади шкідливих і злочинних елементів і т.

ін. (Куліков, 2003, с. 79-81). Проблеми соціальної трансформації південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX ст. досліджує О. М. Приймак (Приймак, 2009, с. 59-64). Громаду (сільську общину) як інститут селянського самоврядування в Україні досліджує Т. І. Гаєвська (Гаєвська, 2017, с. 112-119). Але названі праці мають узагальнюючий характер, який не передбачає мікроісторичного зрізу. Тому, послуговуючись досвідом вивчення задекларованих питань, висвітлимо інформацію про функціонування селянської общини, використавши можливості мікроісторичного підходу.

Метою статті був аналіз виявленої в українській газеті «Рада» інформації про переселення та примусове виселення селян з населених пунктів Уманського повіту у роки столипінських аграрних перетворень, яка свідчить про демографічні зміни та моральні устої селянських общин (сільських громад).

Виклад основного матеріалу. Проголошена 9 листопада 1906 р. столипінська аграрна реформа передбачала виділення селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність, створення хутірського та відрубного господарства, здійснення переселенської політики. Керівництво переселенським рухом покладалося на створені за законом від 6 червня 1904 р. місцеві державні структури – губернські і повітові землевпорядні комісії, які за Положенням Ради міністрів від 10 березня 1906 р. отримували право відряджати уповноважених і ходоків для вибору земельних ділянок за Уралом. Щочотири сім'ї переселенців виділяли ходока, якому надавалися пільги для тривалої мандрівки.

Держава намагалася упорядкувати переселенський рух, надати йому плановості, чіткості і спрямованості. Переселенське управління у великій кількості видавало відповідну літературу: агітаційного та пояснювального характеру. У випадках законного переїзду, вона зобов'язувалась забезпечити пільгове перевезення переселенців за нижчим залізничним тарифом, пришвидшити процес отримання землі та влаштування сімей, зняти недоїмки та борги земських зборів на п'ять років, надати безвідсоткові кредити до 165 руб. кожній сім'ї. Однак реалії не завжди співвідносились з обіцянками. Бажаючі до переселення не завжди встигали спродати майно до встановленого терміну і тоді виїздили самостійно, без пільг, кредитів і будь-якої допомоги.

Царський указ від 10 березня 1906 р., яким вводилось в дію «Положення про застосування закону 6 червня 1904 р.» став потужним поштовхом для переселення. Продовжувало удосконалюватись і переселенське законодавство. Головноуправляючий земельними справами і землепорядкуванням в російській імперії князь І. С. Вачильчиков наказував губернаторам «... сприяти успішному ходові переселенської справи, на яку звернена особлива увага уряду в зв'язку з винятковою її важливістю в цей час, коли аграрний рух серед сільського населення європейської росії можна значно послабити виселенням надлишків населення в азіатські окраїни імперії» (Якименко, 1971, с. 32). Про увагу влади до переселенської політики свідчить те, що тільки з березня 1906 р. до травня 1908 р. ухвалено близько 200 розпоряджень, циркулярів і різного роду пояснень стосовно цього питання. Закон від 10 березня 1906 р. складав основу нормативної бази переселенської політики упродовж усього періоду реалізації столипінської аграрної реформи.

Переселенський рух знаходив відображення на сторінках газет, особливо коли йшлося про кількість переселенців чи якісь особливі ситуації, у які вони потрапляли. У серпні 1907 р. газета «Рада» повідомляла, що по селах збільшується кількість селян-хліборобів, які хочуть вийти з общини і подають про це заяви мировим посередникам. В Уманському повіті у Краснопільській волості подано таких заяв 1137, у Шаулихській волості – 1310, у Маньківській – 1700, у Тальнівській – 30, у Тальянківській – 618, разом – 4698. Але процес розгляду, задоволення/відхилення заяв був поступовим. Так, по селу Краспопілка задоволено тільки 20 заяв, по селу Кінашівка – 12 (Уманський повіт, 1907, 23 серпня, с. 4). З 9 листопада 1906 р. до 20 листопада 1907 р. в цілому по Уманському повітові було затверджено 27 постанов мирових посередників та 408 присудів громад про закріплення за 14 937 господарями у приватну власність 70 394 десятини землі (Останні вісті, 1908, с. 4).

На початку березня 1908 р. газета повідомляла, що в усій Київщині найактивніше працює землевпорядкувальна комісія Уманського повіту. Але це не покращує селянського життя і селяни «ладні гнатися за кращою долею хоч світ за очі. Про це свідчить такий факт. «До місцевої землеустроїтельної комісії з ріжних кутів повіту вступило аж 120 гуртових прохань більш ніж від 1100 душ селян, які конче домагаються, щоб наприкінці марта або з початку апріля заходами комісії було виряджено од них в Барнаульський повіт Томської губернії 120 ходоків для облюбовання там казенної землі» (Уманський повіт, 1908, 11 березня, с. 4). Така поспішність селян пояснювалась тим, що вони мали намір влітку переселитися на «нові гнізда».

У травні того ж року була опублікована інформація про щоденне надходження заяв від селян до повітової землевпорядкувальної комісії про відправлення ходаків у Сибір для займання переселенських земель. З села Танського надійшли заяви від 14 господарів (56 душ

членів сімей), села Доброводи від 10 господарів (31 душа), села Гереженівки від 6 господарів (24 душі), села Нестерівка від 11 господарів (40 душ), села Соколівки від 23 господарів (76 душ), села Добра від 15 господарів (38 душ) і села Розсішки від 1 господаря (2 душі). Усі прохання повітова комісія переслала губернському у селянських справах «присутствію» з проханням відрядити ходоків з сіл Танського, Доброводи, Гереженівки, Коржового Кута і Розсішок в Томську губернію і Акмолінську область, а решту в Приморську область (Дописи, 1908, 18 травня, с. 4). Сибір манив селян своїми просторами та незайманими землями. «До неосвіченості селян й їх політичної байдужості додавалась наївність, спровокована чутками про неміряні багатства Сибіру, його вільні землі, які можна недорого купити, ріки, переповнені рибою, і пасовиська з густою та соковитою травою для худоби» (Шандра, 2011, с. 231).

Про напрямки переселенського руху газета писала 15 червня 1908 р. Протягом травня місяця мировий посередник першої дільниці Уманського повіту «видав проходних з тарифними свідоцтвами переселенцям, що виїхали в Сибір: до станції «Заозерная» – 1, Актюбинск – 6, Петропавловск – 6 і самих тарифних свідоцтв до Актюбинска – 8, Арша – 1, Татарської – 1, Каргат – 2, Лахви – 1 і Оби – 1; всього разом видано 12 проходних з тарифними і 14 самих тільки тарифних свідоцтв» (З Київщини, 1908, 15 червня, с. 3). З 15 травня до 16 червня 1908 р. з першої мирової дільниці Уманського повіту в Єнисейську губернію виїхала одна сім'я (5 душ), в Тургайську округу 7 сімей (18 душ) і в Семипалатинську округу – 6 сімей (33 душі), усього 14 сімей (56 душ) (З Київщини, 1908, 24 червня, с. 3).

Інформація в газеті «Рада» від 24 серпня 1908 р. про кількість переселенців інших повітів підтверджує основні напрямки переселенського руху. Для зручності її прочитання, представимо дані у формі таблиці. З 15 серпня до 15 вересня 1908 р. переселилось більше 50-ти сімей (З Київщини, 1908, 24 вересня, с. 2, 4).

Звідки переселялись	**Куди переселялись**	**К-ть сімей/душ**
Звенигородський повіт (з 1-ї мирової дільниці)	Томська губернія Тургайська обл. Акмолинська обл.	1/3 1/11 1/6
Сквирський повіт (з 1-ї мирової дільниці)	Семипалатинська обл. Приморська обл.	2/17 2/14
Таращанський повіт (з 1-ї мирової дільниці)	Акмолинська обл. Єнисейська губернія Приморська обл. Амурська обл. Томська обл.	1/5 3/22 3/12 1/4 3/18
Уманський повіт (з 1-ї мирової дільниці) (з 2-ї мирової дільниці)	Томська губернія Амурська обл. Тургайська обл. Акмолинська обл. Томська губернія Тобольська губернія Амурська обл.	7/24 3/12 10/56 1/8 2/11 1/7 13/61
Усього		55/291

Серед 55 сімей переселенців, 37 сімей (179 осіб) були з Уманського повіту, що становило 67,2% від загальної кількості сімей і 61,5% від кількості членів сімей. Це свідчить про інтенсивність переселенського руху з Уманського повіту)

Окрім міграцій сімей до Сибіру, переселялися і цілі колективи селян. Про ризики одного такого переселення і рішучої готовності селян газета «Рада повідомляла 10 грудня 1908 року. З ініціативи селян села Кищинці Парфена Фещенка та Лаврона Стецюка склалося товариство з 220 господарів з Уманського та Липовецького повітів, яке купляло маєток в Кубинському повіті Бакинської губернії. Це дача «Худат-Чебухли» з 3056 дес. 550 кв. саж. землі, з яких: польової землі – 1344 дес. 1930 саж., вигону і кущової порослі – 1090 дес. 1260 саж., лісу – 502 дес. 1200 саж., саду і винограду – 14 дес. 960 саж., городу 1 дес. 1680 саж., рисового поля – 22 дес. 720 саж, під шляхами – 41 дес. 900 саж., під ровами – 9 дес. 2100 саж., поштовою дорогою – 16 дес. 200 саж., садибою – 2 дес. 1440 саж., селам Касум-Кент і Каладжуги належить 6 дес. 160 саж. і колишній поштовій станції «Худат» – 2 десятини (Уманський повіт, 1908, 10 грудня, с. 4). Поверхність маєтку була напівшпиляста, грунт – здебільшого глинистий, тільки подекуди трапляється суміш гальки. Загальна ціна маєтку складала 241 100 крб., з яких відразу після підписання угоди товариство зобов'язане виплатити готівкою 38 000 крб., а решту 203 100 крб. банк позичав покупцям на 55 з половиною років. Щорічно погашення банківського кредиту (з

відсотками) складало 9139 крб. 50 коп. і казенних та земських податків – 611 крб. 47 коп., тобто разом – 9750 крб. 97 коп. Селянське товариство було попереджене про такі ризики: господарювання в маєтку можливе тільки при штучному поливі, для якого вода надходить ариками «Чибухли», «Хан-Арх», «Чилягир» за 15 – 20 верст, утримувати ці водні артерії повинне товариство; у маєтку нема питної води і покупці маєтку повинні викопати криниці; переселенці, особливо діти і літні люди, обов'язково захворіють малярією і деякі помруть від цього; членами товариства можуть бути тільки ті селяни, які працюватимуть і вчасно повертатимуть позику та сплачуватимуть податки; господарство повинні вести самі покупці без найманих робітників і без здачі землі в оренду; весь маєток повинен бути поділений на подвірні відруби. Усі ці застереження селян не лякали і вони виплатили завдаток за маєток більше 8000 крб. Про подальшу долю переселенців в Бакинську губернію газета «Рада» не повідомляла, але містила інформацію про поспішні дії переселенців.

Не зважаючи на попередження влади про клімат, про необхідність організованого переселення, селяни поспішали і більше довіряли факторам-маклерам, які прискорювали продаж їхнього майна, маючи власний інтерес: нажитися на селянській простодушності. Селяни містечка Дубова та сіл Коржова Слобідка, Оксанина, Вільшанка Уманського повіту, разом 10 сімей, у березні 1909 р. вирішили не чекати черги на відправку переселенців, а виїхати самовільно. Вони «спродались до ниточки, але тарифних свідоцтв, доки не наспіла їхня черга, не отримали… і тепер нещасні не знають що їм робити» (З Київщини. Погарячились, 1909, с. 3).

Жвавість переселенського руху створювала сприятливі умови для шахрайських махінацій спритників, що прагнули привласнити собі чужі гроші. «Рада» за 26 квітня 1909 р. містила інформацію про один з таких випадків. У січні 1909 р. у село Помийник приїхав з Умані парубок Іван Ковалевський, який повернувся з Сибіру. Дізнавшись що багато селян уже продали своє майно і з грошима чекають на переселення, він вирішив поживитись їхніми грішми. Щоб йому довіряли в селі, від одружився з сільською дівчиною і почав розпускати чутки про своє право їхати в Сибір за зменшеним тарифом, за 60 – 70 крб. Люди почали здавати йому гроші щоб він і їх взяв у виділені вагони. Коли зібралось більше 1000 крб., І. Ковалевський оголосив переселенцям у Барнаульський повіт Томської губернії, щоб усі з пожитками зібралися 17 лютого на залізничній станції «Поташ». А сам сказав, що поїхав до Умані попрощатися з матір'ю, і, зрозуміло, забрав з собою усі гроші. Ошукані переселенці його не дочекалися і ніколи більше не бачили. Пізніше вони поїхали за повновартісними квитками (З Київщини, 1909, 26 квітня, с. 3).

Про ціну на земельні наділи переселенців повідомлялося в кореспонденції до газети з села Ксьондзівка. З цього села 26 квітня 1909 р. виїхало 15 «ходоків» у Томську губернію. Вони делеговані від 52 сімей. «Як тільки справді виїдуть оці всі сім'ї, то в селі багато просторніше буде. Землеутройча комісія бере їх землю і видає на руки за кожну десятину по 25 крб.» (Дописи, 1909, 3 травня, с. 4). Така ціна була не вигідною для тих господарів, які скупляли землю у переселенців. Коли з села переселялася одна-дві сім'ї, то землевпорядна комісія не втручається і землю переселенців купляють односельці за значно нижчою ціною. Повідомлялося і про те, що з інших сіл теж переселяються селяни в Томську та Оренбурзьку губернії. Цікавим називалося те, що більше зголошуються до переселення селяни з колишніх казенних сіл. З панських сіл менше охочих до переселення, хоч селяни таких сіл мають менші земельні наділи.

Міграції селян, втрата ілюзій на забезпечене життя, обман довірливих селян різними шахраями та недостатність потуг держави щодо вирішення аграрних проблем і здійснення переселенської політики загострювали соціальні протиріччя і зумовлювали часті випадки зазіхання на чуже добро, що мали форму крадіжок, розбою, помсти. Злодіїв, розбійників, своєвільних і авантюристичних назвали «порочними» людьми. Від них намагалися спекатися і на сільському сході ухвалювали рішення про їх примусове виселення.

У липні місяці громада села Цеберманівка призначила до виселки за «порочное поводіння» таких селян: Омелька Тригубенка, Андрія Данильченка, Кузьму Любича і Гараська Мельника. «Але громада приговор склала, – писала газета «Рада», – а грошей, потрібних для виселення, не знайшлося. По закону, скоро громада не виплатила грошей на виселення порочних селян, приговор її без всякого обміркування скасовується» (Дописи, 1907, 1 грудня, с. 4). Але подальший розвиток цієї події був таким: названих чотирьох селян арештовано, а громаді було надано пільгу на поступову виплату грошей. Та справа затягувалась і автор замітки ставив питання: чи не грає у цій ситуації роль ще щось, окрім «порочного поводіння?»

У номері за 8 лютого 1908 р. газета «Рада» повідомляла про присуд селянської сходки села Молодецьке про виселення з громади 36-ти «порочних» членів. Після оприлюднення в газеті, присуд був надісланий київському губернаторові на затвердження (З Київщини, 1908, 8 лютого, с. 3).

Виселення «порочних» селян з громади не гарантувало їй спокою. На сторінках газети містилася інформація і про те, що виселенням громада набувала собі ще більших ворогів. Так, сільська громада села Заячівка за присудом виселила трьох селян: Макара Кифоренка, Федора Ревнюка і Артема Гнатюка. Але вони швидко повернулися із заслання і оселилась у селі Комарівка Гайсинського повіту Подільської губернії, що знаходилось на відстані п'яти верст від Заячівки. Вони часто навідувались у село до своїх родин і кожного року погрожували громаді усілякими лихами та нещастями, чим наводили жах на всю околицю (Дописи, 1908, 28 лютого, с.2).

Клопітна ситуація мала місце в селі Городецьке. За присудом сільської громади 23 травня 1907 р. з села висилали Демедька Козубенка, Онопрія Керноса, Саміла Духовного, Ониська Рибака і Максима Божка. Для виселення витрачено 118 крб., але вислання було не довгим. Висланці відпросилися у тамтешньої поліції на заробітки, прибули в Уманський повіт і частенько навідувалися у Городецьке. З метою помсти своїм односельцям, вони вкрали у Івана Грицашка, Василя Божка і Віктора Олексієнка по двоє коней у кожного. Вони залазили у комори і крали збіжжя, а заможним селянам присилали листи з вимогою грошей та погрозами підпалити їхні оселі. Не один раз місцеве сільське начальство арештовувало розбишак і передавало до рук поліції, яка виселяла їх з території Київської губернії, але вони знову поверталися. Городецька сільська громада настільки розлютилась на Козубенка, Керноса та інших, що, за свідченням уманського волосного старшини, один дрібний вчинок призведе до самосуду селян (Уманський повіт, 1909, 17 січня, с. 4).

Іноді виконання присуду сільської громади про виселення неугодних селян приносила їй нові клопоти, як це сталося в селі Гродзева. За присудом від 13 вересня 1904 р. тамтешня сільська громада призначила на виселення п'ятьох селян з їхніми сім'ями. Не маючи для цього достатньої кількості грошей, громада позичила 1362 крб. 3 коп. з тих грошей, що були зібрані для будівництва нової церкви в селі. Гроші через казначейство були внесені на рахунок губернської тюремної інспекції. Але з якихось причин було виселено не п'ятьох, а чотирьох селян без сімей. Це потребувало меншої суми і громада почала вимагати повернення решти грошей. Але пройшло чотири роки і інспекція не хотіла повертати частину грошей. Уповноважені від громади подавали одне прохання за іншим, а грошей не повертали. У 1908 р. почалося будівництво нової церкви і селяни повинні були повернути у церковну касу позичені гроші. А ще й пішли неврожайні роки і селяни ледь зводили кінці з кінцями. Тому уповноважені від громади Рудий Роман і Сташенюк Сидір звернулись до губернатора з проханням допомогти повернути гроші (Дописи, 1908, 11 квітня, с. 4).

Дечим подібна ситуація склалася і в селі Полянецьке. Кореспондент газети «Рада» писав 17 червня 1909 р., що «бажаючи винищити в селі крадіжки і всякі інші злочини, полянецька сільська громада постановила виселити в Оренбурзьку губернію п'ятьох непевних своїх односельців: Йосипа Нестеренка, Пилипа Собченка, Петра Кириленка, Луку і Конона Цимбалів. На видатки по виселенню зазначених осіб сільська громада заплатила в депозит спершу 24 крб. (квит. №12959), а далі ще 206 крб. 30 коп. (кв. №14396), всього ж разом 230 крб. 30 коп. (Дописи, 1909, 17 червня, с. 4). У Київському губернському з селянських справ «присутствії», куди надіслали громадський присуд на затвердження, було з'ясовано, що один з висланців – Конон Цимбал – людина дуже літня (63 роки), через що не може бути висланий (Виселялися особи від 21 до 60 років). Незабаром Цимбала було відпущено з тюрми на волю. Через те, що він залишився вдома, не витраченими залишилось 65 крб. 26 коп. (вартість його вислання). Але київська тюремна інспекція грошей громаді не повертала. Уповноважені від громади – Мусій Сокирський і Кость Бабій – робили запити з приводу цього, але грошей не повертали. Тоді вони написали прохання на ім'я київського губернатора.

Київське губернське з селянських справ «присутствіє» повідомляло через газету про кількість «приговорених» до виселення селян. Так, 2 серпня 1908 р. «Рада» опублікувала інформацію по усіх повітах Київської губернії, по Уманському дані були такі: з села Собківка виселяли шістьох «порочних» селян, з села Молодецького – тридцять вісім чоловіків (З Київщини. Виселення «порочних», 1908,с. 2).

Відомості про виселення з сільських громад «порочних» селян газета «Рада» публікувала з усіх повітів Київської губернії, але найбільше таких випадків було в Київському та Уманському повітах. У числі за 25 вересня 1908 р. містилася інформація про те, що в тюрмах Київщини знаходиться 291 селянин, яких за присудами виселяли сільські громади. По повітах ця кількість розподілялася так: з Київського повіту було 88 «порочних» селян, з Уманського – 44, з Бердичівського – 17, з Васильківського – 1, Звенигородського – 13, з Радомишльського – 26, зі Сквирського – 16, з Таращанського – 21, з Чигиринського – 6 осіб (По Україні, 1908, 25 вересня, с. 2 – 3). Але якщо у вересні газета повідомляла про 44 особи «порочних» селян, яких громади присудили до виселення, то у листопаді «Рада» оперувала інформацією про 97 осіб. Дописувач газети з Уманського повіту повідомляв: «Виселення по приговорах сільських громад «порочних»

селян одбувається в нашому повіті в біжучому році прискореним темпом. До цього часу, по приблизному обрахунку, уже призначено на виселення 97 селян. Цими ж днями Зеленівська громада склала нового приговора, призначивши на виселення своїх односельців: Ларивона Савчука, Артема Савчука, Андрія Звіряка, Петра Гунчака, Михайла Войченка, Дем'яна Коваленка, Якова Дерев'янку, Давида Шевчука і Оксентія Васильченка. На видатки у цій справі виплачено 161 крб. 92 коп.» (Дописи, 1908, 17 листопада, с. 4). Краснопільська сільська громада виселяла Гната Ярошевича, Якова Мосендза, Якова Капустянського, Полікарпа Козія, за що заплатила у казначейство 55 крб. 8 копійок (Дописи, 1908, 17 листопада, с. 4).

Наприкінці листопада 1908 р. засідало Київське губернське у селянських справах «присутствіє», яке розглядало 15 справ про виселання членів сільських громад з 97 названих селянами «порочних» осіб. Таких у Черкаському повіті була 31 особа, у Васильківському – 22, у Бердичівському – 7, Канівському – 4, Звенигородському – 3, Радомишльському – 11, Таращанському – 2, Уманському – 14 осіб. «Присутствіє» затвердило присуди про виселання 36 чоловіків, рішення про 11 осіб відтерміновано, а по 50 селянах рішення сільських громад були скасовані (По Україні, 1908, 29 листопада, с. 3).

До затвердження Київським губернським у селянських справах «присутствієм» присудів сільських громад про виселення «порочних» селян, вони знаходились у повітових тюрмах. На кінець грудня 1908 р. і уманській тюрмі сиділо 29 «порочних» селян, які очікували скасування рішення громади чи затвердження «приговорів про їх виселення в Оренбуржчину» (По Україні, 1908, 31 грудня, с.3).

Газета повідомляла про випадки, коли селяни змінювали гнів на милість, як сталося в селі Веселий Кут. Сільська громада ухвалила рішення про виселення шістьох «порочних» односельців. Про це був складений присуд і на видатки з виселення у повітове казначейство заплачено 103 крб. 3 коп. Та коли у село для перевірки присуду прибув мировий посередник, то громада п'ятьох прийняла до себе і тільки Левка Крупського виселяли з села (По Україні, 1909, 24 лютого, с. 2).

«Порочні» селяни очікували на виселення у повітовій тюрмі. Термін їх утримання був різним. У березні 1909 р. газета «Рада» повідомляла, що в уманській тюрмі знаходиться 48 селян, найдовше у яких сидить Яким Пукасюк, присуджений до виселення з громади ще 6 травня 1908 року (По Україні, 1909, 8 березня, с. 3). Тобто, майже рік селянин перебував у в'язниці в очікуванні виселення за межі губернії. А за повідомленням газети від 11 квітня 1909 р., в уманській повітовій тюрмі знаходилось 52 особи, присуджених сільськими громадами до виселення (По Україні, 1909, 11 квітня, с. 3).

У газетних публікаціях про примусове виселення з громади називалися, зазвичай, тільки «порочні» селяни, але у деяких випадках вказувались і причини виселення. У червні 1909 р. «Рада» повідомляла, що у селі Старі Бабани майже кожної ночі здійснювались крадіжки, «ніби епідемія злочинства завітала». Умудрялись красти коней, худобу, птицю, сало, сир, хліб, навіть у стражника вкрала кобилу. Злодіїв довго не могли зловити, аж врешті викрили крадіїв. Це були мешканці села: Ксенофонт і Гаврило Козини, Ігор Костенко, Дмитро Сувора, Федось, Василь і Олексій Глазовські, Леонтій і Семен Михайленки, Олексій і Антін Пагурці, Сергій Федоренко, Мусій Шуляк, Ісак Гуля, Антін Коломієць, Кирило Кирилюк і Панько Костюк. Дехто з них уже відбував тюремне ув'язнення, але потім знову брався за своє. «Довідавшись про це і бажаючи назавше виполоть в селі лихе зілля, старо-бабанська сільська громада зійшлася на сход і, по двох приговорах, постановила виселить в Оренбурзьку губернію всих перелічених селян, як «порочних» своїх членів. На видатки у цій справі громада заплатила в депозит київської губернської тюремної інспекції 280 крб. 41 коп.» (Дописи, 1909, 31 червня, с. 4).

Писала «Рада» і про виселання громадою села Пеніожкова на Оренбурщину Іпатія Перебитюка. За виселення громада заплатила у повітове казначейство 16 крб. 77 коп. (З Київщини, 1909, 23 липня, с.3).

З містечка Торговиця у 1909 р. на два роки було виселено вісьмох селян: Терешка Чарюка, Платона Севастяновича, Трохима Кальниболотського, Оникія Кислицького, Полікарпа Поліщука, Микиту Кравця, Филимона Глущенка, Сидора Майстренка. Усіх їх звинувачували у крадіжках, грабежах, вимаганні грошей. Але почали поширюватися чутки про те, що через два роки висланці повернуться і будуть мститися. З огляду на це, Торговицька сільська громада переглянула своє рішення і ухвалила новий присуд: відправити «порочних» людей у довічне виселення (З Київщини, 1909, 18 червня, с. 2). А у червні Торговицька сільська громада призначила на виселення Давида Чернявського та його дружину Марфу. «Така кара спала на Чернявських за те, що вони дуже любили гріти свої руки коло чужого добра… А виселання як спосіб спекатися лихих людей на селі що далі – все більше поширюється» (З Київщини, 1909, 23 вересня, с. 2).

Примусовому виселенню з сільської громади підлягали «порочні» її члени, котрі звинувачувались у крадіжках, розбоєві, підпалах. Та окремі газетні публікації містять інформацію

про корисливе використання можливості насильного виселення. У газеті за 2 квітня 1910 р. повідомлялося, що сільська громада села Старі Бабани присудила Прокопа, Митрофана і Порфира Козинів до виселення тому, що «спершу воралася в огороди, левади і ставище своїх односельців (Козинів), а далі, коли Козини заходились позиватись за цю землю, громада зробила приговор, щоб їх виселить з села» (По Україні, 1910, 2 квітня, с. 3). Причиною одного виселення з громади була така ситуація: Соломія Заболотна з села Розсішки звернулася до київського, подільського і волинського генерал-губернатора з проханням про виселення її рідного сина Антона Заболотного. І його було виселено в Сибір, «бо він дуже охочий до бійки, а один раз ледве навіть не вкоротив віку старій матері» (По Україні, 1910, 8 вересня, с. 3).

Восени 1911 року «Рада» повідомляла, що влітку випадків виселення селян за присудами сільських громад майже не було. «Останніми ж часами громади знову вертаються до цього засобу викидати з села не любих чимсь керівниками селянських сходів односельців. 15 сентября на розгляд київського губернського Присутствія по справах селянських надіслано приговор про виселення 41 «порочного»: з Уманського – 1, з Таращанського – 5, Васильківського – 8, Звенигородського – 24, Чигиринського – 1 і Сквирського – 2. Присутствие постановило вислать 8 душ, а про 33 душі приговори поскасовувало» (По Україні, 1911, 21 вересня, с. 2).

Серед причин виселення з громади було і небажання селян виходити з громадського землекористування на відруби. У селі Гродзева уся селянська громада підписала і послала міністрові внутрішніх справ протест проти виходу на відруби. Газета «Рада» писала, що «громада мотивує свій отказ од одрубів тим, що тоді не буде у селян ні пасовиськ, ні ставків, люде здичавіють по одинці розпорошені в полі» (З Київщини, 1911, 20 вересня, с. 2). Колективний протест гродзівської селянської громади проти відрубів покараний не був, а от у селі Молодецьке трьох селян – «Ів. Браславського, Йовтуха Гучка й Йовтуха Липовського висилають за те, що вони раяли своїм односельцям не виходили на одруби» (З Київщини, 1911, 26 листопада, с. 3).

На сторінках газети «Рада» називались мотиви присудів сільських громад про виселення «порочних» односельців, але у окремих публікаціях зазначалися реальні причини. В одному з жовтневих номерів газета повідомляла про рішення сільської громади села Берестівець: «щоб позбутись елементу, небезпечного для селян, постановила виселить в Сибір односельця Федора Коновку, 38 років. Мотиви, на підставі яких Коновка вважався небезпечною людиною, такі: перше, що він, овдовівши років 10 тому назад, почав жить з невінчаною жінкою – «вступил в незаконную связь…». А друге – Коновка в 1905 році проводив революційну пропаганду, потай постачаючи з м. Умань на село всяку протиурядову літературу (Уманський повіт, 1912, 9 жовтня, с. 4). Та до вислання Коновки справа не дійшла, так як його було убито.

У тому ж дописі до газети повідомлялося, що у селі Кищинці громада присудила до виселення цілу сім'ю: 52-річного Антона Петренка, 51-річну його дружину Харитину та 20-річного їхнього сина Карпа. Про причину виселення зазначено так: «Петренків характеризують як безнадійних злодіїв» (Уманський повіт, 1912, 9 жовтня, с. 4). З такої ж причини висилали з села Тальянки Петра і Тимофія Охрімчаків та Карпа Коваля. Газета повідомляла: «Всіх трьох охарактеризовано як запеклих злодіїв і безнадійних хуліганів» (Вісті з краю, 1912, с. 3).

Висновки. Виявлена в українській газеті «Рада» за 1907 – 1912 роки інформація про переселення селян з сільських общин Уманського повіту та виселення за рішенням громад антисоціальних елементів за межі села свідчить про їх трансформацію та виконання адміністративних (судово-поліцейських) функцій. У публікаціях про переселенський рух селян акцентується увага на його масовості, повідомляється про щоденне надходження заяв до повітової землевпорядної комісії з метою отримання дозволу на переселення, прослідковуються основні напрямки переселенських міграцій, детально описуються ризики колективного переселення у місцевість з відмінними від українських природно-кліматичними умовами (на Кавказ в Бакинську губернію), вказується на наївність і поспішливість селян, що призводило до зайвих фінансових затрат та розчарувань в омріяному благополуччі. З долею співчуття повідомляла газета «Рада» про довірливість українських селян, чим підло користувалися різного роду шахраї і любителі легкої наживи, і про втрати на поспішливій продажі своєї землі переселенцями, так як ціна завжди була нижчою за справжню вартість землі. Переселення селян, окрім господарського, мало ще одне лице – моральне: на ілюзіях і мріях переселенців про краще життя наживалися як різного штибу шахраї, так і односельці, які іноді скупляли за безцінь майно і земельні ділянки переселенців. Таким чином в селянській общині змінювалися кількісні параметри і традиційні моральні норми співжиття.

Водночас, так як рішення селянської общини (громади), ухвалені на сільському сході, мали юридичну силу і фіксувалися у відповідних документах – «вироках», то вона очищалася від різних антисоціальних елементів шляхом насильного їх виселення. Як свідчать повідомлення в газеті «Рада», випадків виселення з громади «порочних» людей було багато. За виселення

громада повинна була сплатити гроші, а якщо не сплачувала, то її вирок скасовувався. Присуд громади про виселення подавався на затвердження київському губернаторові. Виселяли «порочних» іноді за межі Київської губернії, іноді за Урал, іноді самих чоловіків, а іноді з сім'ями. Приговорені до виселення очікували в повітовій тюрмі, а термін очікування був різним: іноді до одного року. Траплялися випадки, коли громада змінювала свій гнів на милість і декому з приговорених скасовувала присуди. Існувала практика встановлення термінів виселки, але у переважній більшості випадків громада прагнула назавжди позбутися «порочних» людей. Причини вислання були різними – це крадіжки, грабежі, розбій, вторгнення у чужі земельні наділи, замах на вбивство, небажання виходити на відруби чи підбурювання до цього. Насильне виселення використовувалось і як засіб видворення з села неугодних чимось керівникам селянських сходів односельців, і як спосіб позбавлення неблагонадійних елементів, які були причетні до революційної пропаганди. Та все ж, переважна більшість випадків виселення за рішенням громади стосувалися злодіїв. Саме у такий спосіб селянські общини (громади) намагалися позбутися призвідців різних негараздів в селах.

Подяка. Авторка висловлює щиру вдячність редакційній колегії журналу за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Вісті з краю. (1912). *Рада*, 16 жовтня, 3.

Гаєвська, Т. (2017). Громада (сільська община) як інститут селянського самоврядування в Україні. *Культурологічна думка*, 11, 112 – 119.

Дописи. (Од наших кореспондентів). С. Ксендзівна, Уманського повіту. (1909). *Рада*, 3 травня, 4.

Дописи (Од власних кореспондентів). С. Старі Бабани, Уманського повіту (на Київщині). (1909). *Рада*, 31 червня, 4.

Дописи. (1907). *Рада*, 1 грудня, 4.

Дописи. (1908). *Рада*, 28 лютого, 2.

Дописи. (1908). *Рада*, 11 квітня, 4.

Дописи. (1908). *Рада*, 18 травня, 4.

Дописи. (1908). *Рада*, 17 листопада, 4.

Дописи. С. Полянецьке, Уманського повіту (на Київщині). (1909). *Рада*, 17 червня, 4.

Зырянов, П. (1992). Крестьянская община Европейской России 1907 – 1914 гг. М., 256 с.

З Київщини. Вислання. (1908). *Рада*, 8 лютого, 3.

З Київщини. Виселення «порочних». (1908). *Рада*, 2 серпня, 2.

З Київщини. На заслання. (1911). *Рада*, 26 листопада, 3.

З Київщини. Не хотять одрубів. (1911). *Рада*, 20 вересня, 2.

З Київщини. Переселенський рух в Уманському повіті. (1908). *Рада*, 15 червня, 3.

З Київщини. Переселенський рух в Уманському повіті. (1908). *Рада*, 24 червня, 3.

З Київщини. Погарячились. (1909). *Рада*, 25 березня, 3.

З Київщини. (1908). *Рада*, 24 вересня, 2, 4.

З Київщини. (1909). *Рада*, 26 квітня, 3.

З Київщини. (1909). *Рада*, 18 червня, 2.

З Київщини. (1909). *Рада*, 23 липня, 3.

З Київщини. (1909). *Рада*, 23 вересня, 2.

Куліков, В. (2003). Селянська община в Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство*, 1 – 4, 79 – 81.

Останні вісті. (1908). *Рада*, 20 листопада, 4.

По Україні. З Київщини. (1909). *Рада*, 8 березня, 3.

По Україні. З Київщини. (1909). *Рада*, 11 квітня, 3.

По Україні. «Порочні». (1911). *Рада*, 21 вересня, 2.

По Україні. (1908). *Рада*, 25 вересня, 2 – 3.

По Україні. (1908). *Рада*, 29 листопада, 3.

По Україні. (1908). *Рада*, 31 грудня, 3.

По Україні. (1909). *Рада*, 24 лютого, 2.

По Україні. (1910). *Рада*, 2 квітня, 3.

По Україні. Серце матері. (1910). *Рада*, 8 вересня, 3.

Приймак, О. (2009). Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXVII, 59 – 64.

Уманський повіт (на Київщині). (1908). *Рада*, 10 грудня, 4.

Уманський повіт (на Київщині). (1909). *Рада*, 17 січня, 4.
Уманський повіт (на Київщині). (1912). *Рада*, 9 жовтня, 4.
Уманський повіт. (1907). *Рада*, 23 серпня, 4.
Уманський повіт. (1908). *Рада*, 11 березня, 4.
Шандра, В. (2011). Переселення українських селян до Сибіру у 1861 – 1917 рр.: чинники та наслідки. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., XIX, 228 – 242.
Швець, І. (2020). Нормативно-правове регулювання переселень до Сибіру в другій половині XIX століття. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Том 33, 1, 111 – 117.
Якименко, М. (1971). Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906 – 1913 рр.). *Український історичний журнал*, 7, 32 – 42.

References:

Visti z kraiu. (1912). Visti z kraiu [News from the edge]. (1912). *Rada*, 16 zhovtnia, 3 [in Ukrainian].
Haievska, T. (2017). Hromada (silska obshchyna) yak instytut selianskoho samovriaduvannia v Ukraini [The community (rural community) as an institution of peasant self-government in Ukraine]. *Kulturolohichna dumka*, 11, 112 – 119 [in Ukrainian].
Dopysy. (Od nashykh korespondentiv). S. Ksendzivna, Umanskoho povitu. (1909). Dopysy. (Od nashykh korespondentiv). S. Ksendzivna, Umanskoho povitu [Posts. (From our correspondents). Ksendzivna village, Uman district]. (1909). *Rada*, 3 travnia, 4 [in Ukrainian].
Dopysy (Od vlasnykh korespondentiv). S. Stari Babany, Umanskoho povitu (na Kyivshchyni). (1909). Dopysy (Od vlasnykh korespondentiv). S. Stari Babany, Umanskoho povitu (na Kyivshchyni) [Posts (From own correspondents). Stari Babany village, Uman District (Kyiv Oblast)]. (1909). *Rada*, 31 chervnia, 4 [in Ukrainian].
Dopysy. (1907). Dopysy [Posts]. (1907). *Rada*, 1 hrudnia, 4 [in Ukrainian].
Dopysy. (1908). Dopysy [Posts]. (1908). *Rada*, 28 liutoho, 2 [in Ukrainian].
Dopysy. (1908). Dopysy [Posts]. (1908). *Rada*, 11 kvitnia, 4 [in Ukrainian].
Dopysy. (1908). Dopysy [Posts]. (1908). *Rada*, 18 travnia, 4 [in Ukrainian].
Dopysy. (1908). Dopysy [Posts]. (1908). *Rada*, 17 lystopada, 4 [in Ukrainian].
Dopysy. S. Polianetske, Umanskoho povitu (na Kyivshchyni). (1909). Dopysy. S. Polianetske, Umanskoho povitu (na Kyivshchyni) [Posts. Polyanetske village, Uman district (Kyiv Oblast)]. (1909). *Rada*, 17 chervnia, 4 [in Ukrainian].
Ziryanov, P. (1992). *Krestyanskaya obshchina Єvropeiskoi Rossii 1907 – 1914 gg. [Peasant community of European Russia 1907 – 1914.]*. M., 256 s. [in Russian].
Z Kyivshchyny. Vyslannia. (1908). Z Kyivshchyny. Vyslannia [From Kyiv region. Sending]. (1908). *Rada*, 8 liutoho, 3 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. Vyselennia «porochnykh». (1908). Z Kyivshchyny. Vyselennia «porochnykh» [From Kyiv region. Eviction of the «vicious»]. (1908). *Rada*, 2 serpnia, 2 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. Na zaslannia. (1911). Z Kyivshchyny. Na zaslannia [From Kyiv region. In exile]. (1911). *Rada*, 26 lystopada, 3 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. Ne khotiat odrubiv. (1911). Z Kyivshchyny. Ne khotiat odrubiv [From Kyiv region. They don't want bran]. (1911). *Rada*, 20 veresnia, 2 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. Pereselenskyi rukh v Umanskomu poviti. (1908). Z Kyivshchyny. Pereselenskyi rukh v Umanskomu poviti [From Kyiv region. Migration movement in the Uman district]. (1908). *Rada*, 15 chervnia, 3 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. Pereselenskyi rukh v Umanskomu poviti. (1908). Z Kyivshchyny. Pereselenskyi rukh v Umanskomu poviti [From Kyiv region. Migration movement in the Uman district]. (1908). *Rada*, 24 chervnia, 3 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. Pohariachylys. (1909). Z Kyivshchyny. Pohariachylys [From Kyiv region. They got hot]. (1909). *Rada*, 25 bereznia, 3 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. (1908). Z Kyivshchyny [From Kyiv region]. (1908). *Rada*, 24 veresnia, 2, 4 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. (1909). Z Kyivshchyny [From Kyiv region]. (1909). *Rada*, 26 kvitnia, 3 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. (1909). Z Kyivshchyny [From Kyiv region]. (1909). *Rada*, 18 chervnia, 2 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. (1909). Z Kyivshchyny [From Kyiv region]. (1909). *Rada*, 23 lypnia, 3 [in Ukrainian].
Z Kyivshchyny. (1909). Z Kyivshchyny [From Kyiv region]. (1909). *Rada*, 23 veresnia, 2 [in Ukrainian].
Kulikov, V. (2003). Selianska obshchyna v Kharkivskii hubernii v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Peasant commune in Kharkiv province in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Kraieznavstvo*, 1 – 4, 79 – 81 [in Ukrainian].
Ostanni visti. (1908). Ostanni visti [Newscast]. (1908). *Rada*, 20 lystopada, 4 [in Ukrainian].

Po Ukraini. Z Kyivshchyny. (1909). Po Ukraini. Z Kyivshchyny [Across Ukraine. From Kyiv region]. (1909). *Rada*, 8 bereznia, 3 [in Ukrainian].

Po Ukraini. Z Kyivshchyny. (1909). Po Ukraini. Z Kyivshchyny [Across Ukraine. From Kyiv region]. (1909). *Rada*, 11 kvitnia, 3 [in Ukrainian].

Po Ukraini. «Porochni». (1911). Po Ukraini. «Porochni» [Across Ukraine. «Vicious»]. (1911). *Rada*, 21 veresnia, 2 [in Ukrainian].

Po Ukraini. (1908). Po Ukraini [Across Ukraine]. (1908). *Rada*, 25 veresnia, 2 – 3 [in Ukrainian].

Po Ukraini. (1908). Po Ukraini [Across Ukraine]. (1908). *Rada*, 29 lystopada, 3 [in Ukrainian].

Po Ukraini. (1908). Po Ukraini [Across Ukraine]. (1908). *Rada*, 31 hrudnia, 3 [in Ukrainian].

Po Ukraini. (1909). Po Ukraini [Across Ukraine]. (1909). *Rada*, 24 liutoho, 2 [in Ukrainian].

Po Ukraini. (1910). Po Ukraini [Across Ukraine]. (1910). *Rada*, 2 kvitnia, 3 [in Ukrainian].

Po Ukraini. Sertse materi. (1910). Po Ukraini. Sertse materi [Across Ukraine. Mother's heart]. (1910). *Rada*, 8 veresnia, 3 [in Ukrainian].

Pryimak, O. (2009). Sotsialna transformatsiia pivdennoukrainskoi selianskoi obshchyny naprykintsi XIX – pochatku XX st. [Social transformation of the South Ukrainian peasant community at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXVII, 59 – 64 [in Ukrainian].

Umanskyi povit (na Kyivshchyni). (1908). Umanskyi povit (na Kyivshchyni) [Uman district (in Kyiv region)]. (1908). *Rada*, 10 hrudnia, 4 [in Ukrainian].

Umanskyi povit (na Kyivshchyni). (1909). Umanskyi povit (na Kyivshchyni) [Uman district (in Kyiv region)]. (1909). *Rada*, 17 sichnia, 4 [in Ukrainian].

Umanskyi povit (na Kyivshchyni). (1912). Umanskyi povit (na Kyivshchyni) [Uman district (in Kyiv region)]. (1912). *Rada*, 9 zhovtnia, 4 [in Ukrainian].

Umanskyi povit. (1907). Umanskyi povit [Uman district]. (1907). *Rada*, 23 serpnia, 4 [in Ukrainian].

Umanskyi povit. (1908). Umanskyi povit [Uman district]. (1908). *Rada*, 11 bereznia, 4 [in Ukrainian].

Shandra, V. (2011). Pereselennia ukrainskykh selian do Sybiru u 1861 – 1917 rr.: chynnyky ta naslidky [Resettlement of Ukrainian peasants to Siberia in 1861 – 1917: factors and consequences]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* K., XIX, 228 – 242 [in Ukrainian].

Shvets, I. (2020). Normatyvno-pravove rehuliuvannia pereselen do Sybiru v druhii polovyni XIX stolittia [Normative and legal regulation of immigration to Siberia in the second half of the 19th century]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*. Seriia: Istorychni nauky. Tom 33, 1, 111 – 117 [in Ukrainian].

Yakymenko, M. (1971). Orhanizatsiia pereselennia selian z Ukrainy v roky stolypinskoi ahrarnoi reformy (1906 – 1913 rr.) [Organization of resettlement of peasants from Ukraine during the Stolypin agrarian reform (1906 – 1913)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7, 32 – 42 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2024 Схвалено до друку / Accepted: 25.05.2024